

TASNİF VE METİN AÇISINDAN İBN EBÎ 'ARÛBE'NİN KİTÂBÜ'L-MENÂSİK'İ

Kenan ORAL*

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 3 Aralık 2021, **Kabul Tarihi:** 16 Ocak 2022, **Yayın Tarihi:** 31 Mart 2022, **Atf:** Oral, Kenan. "Tasnif ve Metin Açısından İbn Ebî 'Arûbe'nin Kitâbü'l-Menâsik'i". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 22/1 (Mart 2022): 513-540.

<https://doi.org/10.33415/daad.1031434>

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 3 December 2021, **Accepted:** 16 January 2022, **Published:** 31 March 2022, **Cite as:** Oral, Kenan. "Ibn Ebî 'Arûbe's Kitâb al-Menâsik in terms of Classification and Text". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 22/1 (March 2022): 513-540.

<https://doi.org/10.33415/daad.1031434>

Öz

İbn Ebî 'Arûbe'nin (öl. 156/773) hac ve umreyle ilgili çeşitli konulardaki tefsir ve fıkha dair rivayet ile görüşleri derlediği *Kitâbü'l-Menâsik'i* hicrî ikinci asırda Basra'da telif edilen ilk musanef eser olarak kabul edilir. Bu nedenle, onun kapsamlı bir şekilde analiz edilmesi ilk dönem hadis edebiyatının oluşumu açısından büyük önem taşır. Elinizdeki bu çalışmada, günümüze ulaşan kısımdan hareketle *Kitâbü'l-Menâsik* tasnif ve metinsel unsurlar açısından analize tabi tutulmuştur. Bu çerçevede, müellifin, eserindeki başlık kullanımı, rivayetleri sıralama ve metne yaklaşım tarzı gibi hususlar dönemindeki belli başlı eserlerle karşılaştırmalı olarak irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadis Tarihi, Hadis Edebiyatı, Menâsik, Basra, Tasnif.

* Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı, Ankara, Türkiye, kenanoral55@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1899-0930>.

Ibn Ebî 'Arûbe's Kitâb al-Menâsik in terms of Classification and Text

Abstract

Kitâbü'l-Menâsik, in which Ibn Ebî 'Arûbe (d. 156/773) compiled the narrations on tafsir and fiqh on various subjects related to hajj and umrah, is considered the first classification work that was written in Basra in the second century of hijra. For this reason, a comprehensive analysis of this work is of great importance in terms of the formation of the first period hadith literature. In this study, *Kitâbü'l-Menâsik* has been analyzed in terms of classification and textual elements, based on the part that has reached up to the present day. In this context, issues such as the author's use of the title in his work, ordering the narrations, and approach to the text were examined compared to the main works of his period.

Keywords: History of Hadith, Hadith Literature, Menâsik, Basra, Classification.

Giriş

İslam dünyasının önemli ilim merkezleri arasında olan Basra, diğer bölgelerle eş zamanlı olarak tasnif faaliyetlerine katılan muhad-disler yetiştirmiştir. Hicrî ikinci asrın önde gelen ilim adamları arasında kabul edilen Saîd b. Ebî 'Arûbe (öl. 156/773), hadis hâfızı Abdurrahman b. Yûsuf'a göre (öl. 238/853) Basra'da ilk tasnif yapan âlimdir.¹ Zehebî (öl. 748/1348) ise onu daha genel bir ifadeyle sünnet-i nebevîyi ilk tasnif eden kişi olarak niteler.² Bu çerçevede İbn Ebî 'Arûbe'nin *Kitâbü'l-Menâsik'i* hadisın tedvinden tasnife geçişini temsil eden ilk musannef eserler arasında sayılabilir.

İlk dönem hadis eserlerine ilişkin detaylı birçok çalışma yapılmasına rağmen *Kitâbü'l-Menâsik*; tasnif tarzı, metin yapısı ve rivayet üslubu açısından kapsamlı bir incelemeye tabi tutulmamıştır. Şule Dünder tarafından hazırlanan yüksek lisans tezi İbn Ebî 'Arûbe'nin hayatı, hocaları ve *Menâsik* isimli eserini tanıtmaya ve içindeki rivayetlerin sıhhatini tespitte yönelik hazırlanmıştır.³ Bu makale ise, eserin tasnif ve metin analizine önemli katkılar sunacağı düşünülerek İbn Ebî 'Arûbe'nin öne çıkan ilmî yönlerini, eleştirildiği noktaları ve telif ettiği eserleri ele aldıktan sonra *Menâsik*'in müellifine nispeti ve mevcut durumuyla ilgili konulara değinmektedir. Ardından eser; başlıkların oluşturulma biçimi, rivayetlerin sıralanma mantığı, rivayet sayısı gibi tasnife dönük unsurlar ile metnin muhtevası, yapısı,

¹ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî el-Hatîb, *el-Câmi' li-aḥlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, nşr. Mahmûd Tahhân (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, ts.), 2/281-282.

² Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1996), 6/413.

³ Şule Dünder, *Saîd b. Ebî Arûbe ve "Kitâbu'l-Menâsik" Adlı Eserindeki Rivayetlerin Değerlendirilmesi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 1-2.

müellifin rivayetleri ele alış ve oluşturma biçimi gibi metne yönelik hususlar açısından karşılaştırmalı bir şekilde analize tâbi tutulmuştur. Bu çerçevede *Menâsik*; tasnif ve muhtevaya dair önemli görülen noktalarda hicrî ikinci asırda belli ilim merkezlerinde ortaya çıkan eserlerden Ma'mer'in (öl. 153/770) *el-Câmi'î*, Mâlik'in (öl. 179/795) *el-Muvatta'î*, Ebû Yûsuf'un (öl. 183/798-9) *el-Âsâr*'ı⁴ ve Şeybânî'nin (öl. 189/804) *el-Âsâr*'ı gibi eserlerle mukayese edilmiştir. Bu eserlerin seçilmesinin temel nedeni, telif zamanlarının ve içeriklerinin yakınlığıdır. Bu tarz tasvir ve tahlil merkezli özel çalışmaların hicrî ikinci asrın tasnif ve rivayet yönteminin tespitine ve hadis tarihinin ilk dönemlerinin mukayeseli bir şekilde ele alınmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu sayede aynı dönemde yaşamış müellif ve eserleri arasında bakış açısına dayalı farkların rivayet metninin seçimine, sıralanmasına ve ele alınış biçimine nasıl yansdığı; tasnif süreçlerine nasıl etki ettiği daha açık bir şekilde görülebilecektir. Konunun genişliği ve makalenin hacmi düşünülerek *Menâsik*'in rivayet üslubu ve sened açısından analizinin devam niteliğindeki ikinci bir çalışmaya konu edilmesi planlanmaktadır.

Hayatı ve İlmî Kişiliği

db | 515

Ebu'n-Nadr Saîd b. Ebî 'Arûbe el-'Adevî el-Basrî, Basra'da 76 yılı civarlarında⁵ doğmuştur. O, Basra'da ikamet etmiş ve genel kanaate göre 156 senesinde aynı yerde vefat etmiştir.⁶ Vefatıyla ilgili 150, 154, 155⁷, 157⁸, 158 ve 159⁹ gibi farklı senelerin zikredilmesi, onun

⁴ Karşılaştırmada, Ebû Yûsuf'un bu eserinin seçilmesi senedli rivayetlere yer vererek hadis nakletmeyi amaçlamış olmasından dolayıdır. Bk. Mehmet Özşenel, *Ebû Yûsuf'un Hadis Anlayışı* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 10.

⁵ Mehmet Ali Sönmez, "İbn Ebû Arûbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/421.

⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003), 4/61; a.mlf. *Siyer*, 6/417; Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtîm, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1372/1953), 4/65; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *Kitâbü't-Târîhi'l-kebir*, thk. Muhammed Abdulmuîd Hân (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407), 3/504-505; Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Hâşimî el-Bağdâdî İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1421), 9/273; Dünder, *İbn Ebî Arûbe*, 5.

⁷ Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, thk. Muhammed Abdülmuîd Hân (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1393/1973), 6/360.

⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî el-Hatîb, *Târîhu Bağdâd târihu medîneti's-selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2001), 13/281-282; Ebû Ahmed Abdullâh b. 'Adî b. Abdillâh el-Cürcânî İbn 'Adî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, thk. Heyet (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1984/1404), 3/1230; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 9/273.

ihtilâta maruz kaldığı yıllar konusunda da pek çok görüşün ortaya çıkmasına neden olmuştur.

İbn Ebî 'Arûbe'nin ilmî faaliyetleri için gittiği şehirlerle ilgili açık bilgiler bulunmamaktadır. Bununla birlikte ilgili bazı rivayetler ve şeyhlerinin nisbeleri dikkate alındığında onun Kûfe, Mekke ve Vâsıt gibi pek çok şehre ilmî maksatla gittiği anlaşılmaktadır.¹⁰ Fakat o, asıl olarak yettiği şehir olan Basra'da ilmî faaliyetlerine devam etmiştir. O; Hasen el-Basrî (öl. 110/728), Katâde (öl. 117/735) ve Matar el-Verrâk (öl. 129/747) gibi tabiîn âlimlerinden sonra Basra'daki ilim halkasının başına geçmiştir.¹¹ O, ilmin kaybolmaması ve ezberlenmesine yardımcı olması maksadıyla mümkün olduğunca yazar ve yazdıklarını da ezberlerdi.¹² Görme yetisini kaybettikten sonra ise öğrencileri arasında yer alan kâtibi Abdülhakîm el-Basrî'ye ve bazı râvîlere yazdırmıştır.¹³

İbn Ebî 'Arûbe'nin ilmî birikimine kaynaklık edip düşüncelerine yön veren hocaları arasında tâbiînin önde gelen âlimlerinden Hasen el-Basrî ile uzunca bir süre ders halkasına katıldığı müfessir Katâde b. Diâme el-Basrî ilk sıralarda gelir. Muhaddis ve fakih İbn Sîrîn el-Basrî (öl. 110/729) ile Eyyûb es-Sahtiyânî (öl. 131/749) de İbn Ebî 'Arûbe'nin rivayette bulunduğu kişiler arasında dikkat çeker.¹⁴ Öğrencileri arasında tâbiînden hadis ve fıkıh âlimi Süleymân b. Mihrân

⁹ Ebû'l-Hasen 'Alî b. Abdillâh b. Ca'fer b. Necîh es-Sa'dî İbnü'l-Medîni, *el-İlel*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî (el-Mektebü'l-İslâmî, 1400), 38.

¹⁰ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî İbn Hanbel, *Kitâbü'l-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl*, thk. Vasiyullâh b. Muhammed Abbâs (Riyad: Dâru'l-Hânî, 1422/2001), 1/163, 438, 484; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1382/1963), 2/151; Dündar, *İbn Ebî Arûbe*, 4-6.

¹¹ Abdurrahmân b. 'Amr b. Abdillâh ed-Dımaşkî Ebû Zür'a, *Târîhu Ebî Zür'a ed-Dımeşkî*, thk. Halil Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417), 121, 211, 212.

¹² Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib* (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1327/1909), 4/63; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî İbn Hanbel, *Min Kelâmi'l-İmâm Ebî Abdillâh Ahmed b. Hanbel fi 'ileli'l-hadis ve ma'rifeti'r-ricâl*, thk. Subhi el-Bedrî es-Sâmerâî (Riyad: Mektebetü'l-Mearif, 1409), 43; Zehebî, *Siyer*, 6/413.

¹³ Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî el-Berkânî, *Suâlâtü'l-Berkânî li'd-Dârekutni rivâyetü'l-Kercî 'anh*, thk. Abdurrahim Muhammed Ahmed el-Kaşkarî (Lahor: Kütüphâne-i Cemîli, 1404), 44, 46; İbn Hanbel, *Kitâbü'l-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl*, 2/418; Zehebî, *Siyer*, 6/416; a.mlf. *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/537; 'Âmir Hasan Sabri, "Mukaddime", *Kitâbü'l-Menâsik*, ed. Ebü'n-Nadr Saîd b. Ebî Arûbe Mihrân el-Adevî İbn Ebî 'Arûbe, mlf. Ebü'n-Nadr Saîd b. Ebî 'Arûbe Mihrân el-'Adevî (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1421/2000), 26; Dündar, *İbn Ebî Arûbe*, 6.

¹⁴ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 4/63; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/61; a.mlf. *Siyer*, 4/253-254, 452, 529-531, 6/413; Ebü'n-Nadr Saîd b. Ebî 'Arûbe Mihrân el-'Adevî İbn Ebî 'Arûbe, *Kitâbü'l-Menâsik*, thk. 'Âmir Hasan Sabri (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1421/2000), 79, 82, 83, 85, 89, 102, 103, 104, 106, 107, 111, 115.

el-A'meş (öl. 148/765) ile tebeü't-tâbiîn muhaddislerinden Şu'be b. Haccâc (öl. 160/776) ve hadiste emirü'l-müminin olarak nitelendirilen Basralı Yahyâ b. Saîd el-Kattân (öl. 198/813) gibi ilim adamları vardır.¹⁵

Basra'nın önde gelen muhaddis, fakih ve hafızlarından İbn Ebî 'Arûbe,¹⁶ İbn Maîn (öl. 233/848), Nesâî (öl. 303/915), Ebû Zur'a (öl. 264/878) ve İbn Adî (öl. 365/976) gibi pek çok cerh-tadil âlimi tarafından güvenilir râviler arasında sayılmıştır.¹⁷ Kendisi de aynı zamanda râvilerin tanıtımına ve güvenilirliklerine yönelik değerlendirmelerde bulunmuştur.¹⁸ Rivayetleri ezberleme noktasındaki başarısı pek çok âlimin dikkatini çekmiş olacak ki zamanının en iyi hafızı olduğuna yönelik ifadelerle övülmüştür.¹⁹

O, uzun yıllar ders aldığı Katâde'nin en güvenilir ve sağlam öğrencilerindedir. Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (öl. 204/819) ve Ebû Zur'a er-Râzî gibi âlimler ona Katâde'nin ashabının en iyi hafızları arasında yer verirler.²⁰ İbn Maîn, Katâde'den gelen rivayetlerde en sağlam üç kişiden ilki olarak İbn Ebî 'Arûbe'yi sayarken; Ebû Hâtim, onu Katâde'nin hadisini en iyi bilen kişi olarak kabul eder.²¹

Basralı fakihlerden İbn Ebî 'Arûbe güçlü bir fıkıh formasyonuna sahiptir. Eyyûb es-Sahtiyânî (öl. 131/749), onun evine girmeyenin fıkıh nosyonunu elde edemeyeceğini söyleyerek bu hususu vurgular.²² Hadisin tarikleri ve ondan çıkarılan ahkâmla ilgili değerlendirmelerdeki ihtilafları bilmeye büyük önem veren İbn Ebî 'Arûbe bu konuda yeterli bilgisi olmayanın âlim olarak görülemeyeceği görüşündedir.²³

Tenkit Edildiği Konular

Kaynaklarda İbn Ebî 'Arûbe ile ilgili eleştiriler onun ömrünün sonlarına doğru ihtilâta maruz kaldığı, tedlîs yaptığı ve kaderî görüşlere sahip olduğu şeklinde üç ana noktada toplanır. Bu eleştirilerin

¹⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 4/65; İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/63; Zehebî, *Siyer*, 6/413, 8/296, 300, 304, 9/175.

¹⁶ Zehebî, *Siyer*, 6/413; a.mlf. *Târîhu'l-İslâm*, 4/61; İbn 'Adî, *el-Kâmil*, 3/1231.

¹⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 4/65-66; İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/63; Zehebî, *Siyer*, 6/413-415; a.mlf. *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/151-153.

¹⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 9/54; Buhârî, *Târîh-i kebîr*, 3/252.

¹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 9/273; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 4/65; Zehebî, *Siyer*, 6/414.

²⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 4/65-66; İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/64.

²¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 4/65-66; Zehebî, *Siyer*, 6/413-415.

²² Zehebî, *Siyer*, 6/416.

²³ İbn 'Adî, *el-Kâmil*, 3/1232; Zehebî, *Siyer*, 6/413.

doğru bir şekilde ortaya konarak değerlendirilmesi, incelenen metnin sıhhati ve içeriğinin doğru analizi açısından önem taşır.

En çok tartışılan ve rivayetlerin güvenilirliği noktasında en etkili ihtilât iddiasıdır.²⁴ Zira İbn Ebî 'Arûbe'nin hayatının son döneminde ihtilâta maruz kaldığı ve hafızasının bozulduğu bilinmekle birlikte bunun düzeyi, zamanı ve bu durumdayken dinleyen râviler noktasında pek çok ihtilaf vardır.²⁵

Basralı hadis hafızlarından Yezîd b. Zürey' (öl. 182/798), İbn Ebî 'Arûbe'nin 132 senesindeki tâunda ihtilâta maruz kaldığı görüşündedir.²⁶ Ebû Bekr el-Bezzâr'a (öl. 292/905) göre ise onun ihtilâtı 133 senesinde başlamış, fakat hemen kökleşip yayılmamış, bir süre başlangıç seviyesinde devam etmiştir. Ömrünün sonlarına doğru ise hafıza sorunu daha derin ve ağır bir hal almıştır. Ondaki semâsı olanların geneli, ihtilâtının ağırlaşmasından önce rivayette bulunmuştur.²⁷ Yahyâ b. Saîd el-Kattân, onun ihtilâta uğramasının 145 senesindeki İbrahim b. Abdullâh (öl. 145/763) isyanından önceye rastladığı tespiti yapar.²⁸ Ebû Zur'a ed-Dımeşkî (öl. 281/894), ihtilâtı İbrahim b. Abdullâh isyanıyla aynı tarihte başlatır.²⁹ Nitekim İbn Hanbel (öl. 241/855), onun bu isyandan önceki rivayetlerini "*ceyyid*" diyerek makbul gördüğü açıklamasını yapar.³⁰ İbn Maîn'e (öl. 233/848) göre ise onun ihtilâtı İbrahim b. Abdullâh'ın hezimetinden sonradır.³¹ *Es-Sikât*'ında kaydettiğine göre İbn Hibbân, onun Hişâm ed-Destuvâî'den (öl. 153/770) üç sene önce 150/767'de vefat ettiğini, 145 senesinde ihtilâta uğradığını ve beş sene bu durumda kaldığını zikreder.³² Zührlî (öl. 258/872) ise İbn Ebî 'Arûbe'nin öğrencisi Abdülvehhâb el-Haffâf'tan (öl. 204/819) rivayetle onun 148'de ihtilâta maruz kaldığını ve ihtilâttan sonra 9 sene yaşadığı bilgisini verir.³³

Kitâbü'l-Menâsik çerçevesinde ihtilât meselesine bakacak olursak asıl önemli olan kişi, eseri bize nakleden Basralı muhaddis Abdü-

²⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 'l-ta'dil*, 4/66.

²⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 9/273; Zehebî, *Siyer*, 6/413-417; İbn Hacer, *Tehzib*, 4/64.

²⁶ İbn Hacer, *Tehzib*, 4/66.

²⁷ İbn Hacer, *Tehzib*, 4/66.

²⁸ İbn Hacer, *Tehzib*, 4/66.

²⁹ Ebû Zür'a, *Târih*, 212; Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh ed-Dımaşkî eş-Şâfî İbn Asâkir, *Târihu medîneti Dımaşk*, thk. Amr b. Garâme el-Amravî (Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1415/1995), 23/86; İbn Hacer, *Tehzib*, 4/64.

³⁰ İbn Hanbel, *Kitâbü'l-İlâl ve ma'rifeti'r-ricâl*, 1/484; Zehebî, *Siyer*, 6/415.

³¹ İbn 'Adî, *el-Kâmil*, 3/1230; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/151; Salâhuddîn Ebû Saîd Halîl b. Keykeldî el-Alâî, *Kitâbü'l-Muhtelîtin*, thk. Rıf'at Fevzî Abdülmuttalib - Ali Abdülbâst Mezîd (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1417), 41.

³² İbn Hibbân, *es-Sikât*, 6/360.

³³ İbn Hacer, *Tehzib*, 4/65.

la'lâ b. Abdüla'lâ'dır (öl. 189/804). Abdüla'lâ, "*Tâun'dan önce İbn Ebî 'Arûbe'den ihtiyacım olanı aldım.*" diyerek ihtilât hastalığına maruz kalmadan önce İbn Ebî 'Arûbe'den semâda bulunduğunu açıkça ortaya koyar.³⁴

Kaynaklarda tespit edilen bilgi ve değerlendirmelerden hareketle, İbn Ebî 'Arûbe'nin 132 senesindeki tâun ile düşük düzeyde başlayan rahatsızlığının, rivayetini zayıflatacak ihtilât seviyesine gelmesinin 145 senesinde gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Zira değerlendirmelerin ağırlıklı olarak bu senede gerçekleşen İbrahim b. Abdullâh isyanıyla ilişkilendirildiği gözükmemektedir. Tarihlendirmedeki farklılıklar ise, ihtilâtın ve cerh edilecek seviyeye ulaşmasıyla ilgili değerlendirmelerden kaynaklanmaktadır.

Bizzat işitmediği kişilerden aradaki râviyi atlayarak nakilde bulunmakla eleştirilen İbn Ebî 'Arûbe, müdellis râviler arasında sayılmıştır.³⁵ Tedlîste, râvinin işitmediği halde rivayette bulunduğu kişilerden nakilde bulunması kadar bu nakli nasıl yaptığı da önemlidir. Zira burada asıl sorun, arada herhangi bir kişinin bulunmadığını izhar edecek şekilde rivayet etmektir. Bununla ilgili olarak Affân b. Müslim (öl. 220/835), İbn Ebî 'Arûbe'nin Katâde'den işitmediği pek çok şey rivayet ettiğini ve onları naklederken "*haddesenâ*" kalıbını kullanmadığını belirtir.³⁶ Müsned sahibi Ebû Bekr el-Bezzâr (öl. 292/905), işitmediği kimselerden tahdiste bulunduğunu ve "*semi'tü ve haddesenâ*" diyerek naklettiği hadislerde güvenilir olduğunu söyler.³⁷ İbn Hacer, müdellis râvilere ayırdığı eserinde onu az tedlîs yapan güvenilir râviler arasında sayar.³⁸ Sonuç olarak İbn Ebî 'Arûbe, bizzat işitmediği kişilerden hadis naklederek tedlîs yapmakla birlikte bu rivayetlerde semâya açıkça delalet eden edâ kalıplarını kullanmamıştır. Zaten bu şekilde yapılan bir tedlîs güvenilirlik açısından önemli bir problem olarak görülmez. Bu nedenle tedlîs yaparak naklettiği rivayetler, İbn Ebî 'Arûbe'yi adalet açısından ciddi bir cerhe maruz bırakmamıştır.

Basra, Kaderiyye mezhebine mensup kişilerin yoğun bir şekilde bulunduğu bir şehirdir. Zira kaderî fikirler, ilk defa Basra'da Ma'bed el-Cühenî (öl. 83/702) ile yayılır. O'nun, Emevilerin yaptıkları zulüm-

³⁴ İbn Hacer, *Tehzib*, 6/96.

³⁵ Zehebî, *Siyer*, 6/415.

³⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 9/273.

³⁷ İbn Hacer, *Tehzib*, 4/64.

³⁸ Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Ta'rifü ehli't-takdis bi-merâtibi'l-mevşûfîne bi't-tedlîs*, thk. Âsım b. Abdullâh el-Karyûtî (*Zerkâ: Mektebetü'l-Menâr*, 1403/1983), 13, 31.

leri Allah'ın kaderi olarak nitelenmesi hakkında soru yönelttiği Hasen el-Basrî, "Allah'ın düşmanları yalan söyledi" diyerek tepki göstermiştir.³⁹ İbn Hanbel, "Basralıları araştırsam, onların üçte birinin kaderî olduğunu tespit ederdim."⁴⁰ diyerek bu şehirde Kaderîliğin çok yaygın olduğuna işaret eder. Bu nedenle olsa gerek İbn Ebî 'Arûbe hakkındaki üçüncü cerh de kader inancıyla ilişkilidir. İbn Hanbel'e göre o, hocası Katâde gibi kader görüşüne sahiptir fakat bunu gizlemektedir.⁴¹ İclî (öl. 261/875) ise bu görüşünde dâî/davetçi olmadığından onu sika olarak niteler.⁴² Basralı Bündâr diye meşhur muhaddis Muhammed b. Beşşâr'a (öl. 252/866) göre; Abdü'lâ, hocası İbn Ebî 'Arûbe ve Katâde kaderî görüşlere sahiptir.⁴³ Zehebî ise onun tövbe edip kader düşüncesinden döndüğü görüşündedir.⁴⁴ Görüldüğü üzere İbn Ebî 'Arûbe'nin kader noktasındaki görüşlerini savunup yayma amacı olmadığı gibi bu düşüncesinin hadis rivayetine etki ettiğine dair bir veriye de rastlanmamıştır. Aksine ondan nakledilen azl rivayetindeki kader anlayışı, Kaderiyye mezhebi görüşlerine aykırıdır.⁴⁵ Bu nedenle onu, bu konuda iddia edilen görüşlerden hareketle cerh etmek makul gözükmemektedir.

520 | db

Eserleri

Basra'da ilk olarak hadisleri konu merkezli tasnif eden İbn Ebî 'Arûbe'nin çok sayıda eserinden bahsedilir.⁴⁶ Müslim b. İbrâhim (öl. 222/837), İbn Ebî 'Arûbe'nin pek çok eser (tesânif) yazdığını ve ba-

³⁹ Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdi Ebû Dâvûd, *es-Sünen li'l-İmâm Ebî Dâvûd*, thk. Âdil b. Muhammed - 'İmâdüddîn b. Abbâs (Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1436), "es-Sünne", 17 (No. 4614); Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkâşe (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.), 441; Ali Çelik, *İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlmî* (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 64.

⁴⁰ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, 14/105; Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983), 22/281.

⁴¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/61; İbn 'Adî, *el-Kâmil*, 3/1231.

⁴² İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/65.

⁴³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/61; İbn 'Adî, *el-Kâmil*, 3/1231.

⁴⁴ Zehebî, *Siyer*, 6/414.

⁴⁵ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî İbn Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaût - Âdil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416-1995), 18/72.

⁴⁶ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtîm, *el-İlel*, thk. Sa'd b. Abdullâh el-Humeyd - Hâlid b. Abdurrahmân el-Cüreyşî (Metâbi'u'l-Humeyzî, 1427/2006), 1/487-488; İbn Hanbel, *Kitâbü'l-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl*, 2/428; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Abdullâhî ed-Dimeşkî es-Sâlihî, *Tabakâtu 'ulemâ'i'l-hadis*, thk. Ekrem el-Bûşî - İbrahim ez-Zibeyk (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1996), 1/276; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/62; *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/151.

basıyla tartışması üzerine onları yaktığını söyler.⁴⁷ İbn Hanbel, onun hakkında “*Saîd’in kitabı yoktu, o hepsini ezberlerdi.*” der.⁴⁸ Nüreddin İtr, bu ifadenin muhaddisler tarafından rivayeti kitaba dayanmayıp hadis metnini ezberden naklettiği anlamına geldiğini belirtir. Yoksa, kitap telif etmediği şeklinde anlaşılmalıdır.⁴⁹ Ayrıca İbn Ebî ‘Arûbe’nin “*Sadece Katâde’nin tefsirini yazdım.*” dediği iddiasının⁵⁰ ilk Basralı musannif olması gibi bilgilerle birlikte bütüncül olarak değerlendirildiğinde daha özel ve sınırlı düşünülmesi gerektiği ortaya çıkar. Netice itibarıyla onun rivayetleri sadece ezberlemediği, aynı zamanda yazdığı ve tasnif faaliyetine bizzat katıldığı anlaşılmaktadır.

İbn Ebî ‘Arûbe’nin kaleme aldığı eserler, ilk hadis tasniflerinin karakterine uygun olarak çoğunlukla tek bir konuya hasredilmiştir. Günümüze kadar ulaşan *Kitâbü’l-Menâsik* başta olmak üzere *Kitâbü’n-Nikâh* ve *Kitâbü’t-Talâk* isimli eserleri bu türden teliflerdir.⁵¹ Muhtemelen o, dönemindeki tasnif geleneğine uygun olarak böyle bir çalışma içerisine girmiştir. Ona nispet edilen *es-Sünen* isimli kitabın⁵² ise tek konulu fasiküllerin bir araya getirilmesinden oluşmuş daha kapsamlı bir kitap olduğu düşünülmektedir. el-Hatîb el-Bağdâdî’nin (öl. 463/1071) naklettiği “*Ebû Dâvûd en-Nehaî’nin (Süleymân b. Amr b. Abdullâh) (öl. ?) odasında İbn Ebî ‘Arûbe’nin Musannef’i vardı. Ona isnadlar eklerdi.*” sözü,⁵³ *Musannef* isimli ayrı bir eserin varlığına işaret olarak değerlendirilebilir. Fakat benzer nakillerde musannef yerine esnâf/tasnifler kelimesinin bulunması⁵⁴ buradaki musannef kelimesinin özel bir eser ismine işaret etmediğini akla getirmektedir.⁵⁵ Dolayısıyla onun hac, nikah, talak gibi çeşitli konulardaki hadisleri tasnif edip bir araya getirdiği bir eseri bulunduğu söylenebilir. *Kitâbü’l-Menâsik*’in de bu hacimli eserin bir kısmını oluşturması muhtemeldir. Zira İbn Ebî ‘Arûbe’nin rivayetleri ve fikhî görüşleri önceki birikimlerden de faydalanmak suretiyle konu bazı-

⁴⁷ Zehebî, *Siyer*, 6/416-417.

⁴⁸ Zehebî, *Siyer*, 6/413.

⁴⁹ Nüreddin İtr, *Menhecü’n-nakd fî ulûmi’l-hadîs* (Şam: Dâru’l-Fikr, 1399/1979), 486.

⁵⁰ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 4/61; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 4/65.

⁵¹ Sabri, “Mukaddime”, 27; Ebü’l-Fazl Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Fethu’l-bârî bi-şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî vd. - Muhibbüddin el-Hatîb (Kahire: el-Mektebetü’s-Selâfiyye, 1407/1986), 9/397-464; Muhammed Mustafâ el-A’zamî, “Mukaddimetü Muvatta’i’l-İmâm Mâlik”, *Muvatta’ü’l-İmâm Mâlik*, mlf. Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî (Abudabi: Müesseses Zâyed b. Sultân, 1425/2004), 1/73; İbn Hanbel, *Kitâbü’l-İlâk ve ma’rifeti’r-ricâl*, 1/319-320.

⁵² Ebü’l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya’kûb İshâk en-Nedîm İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd (Tahran, 1391-1971), 283; A’zamî, “Mukaddime”, 1/73.

⁵³ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, 10/23.

⁵⁴ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, 10/23; İbn Hanbel, *Kitâbü’l-İlâk ve ma’rifeti’r-ricâl*, 2/357.

⁵⁵ Bk. Sönmez, “İbn Ebü Arûbe”, 19/421.

da toplayarak süreç içerisinde bir araya getirdiğini düşünmek, ilk dönem edebiyatının oluşumu açısından gayet makul gözükmektedir. Teşekkül eden eserin fikhî içeriğinin yoğun olması ve konu eksenli tasnifi nedeniyle sünen veya musannef olarak isimlendirildiği söylenebilir.

Kitâbü'l-Menâsik

Tâbiîn döneminin sonlarına doğru bilinçli bir faaliyet olarak belli başlı konular etrafında özellikle de fikhî ve amelî içerikli rivayetlerin toplandığı kitap ve kitapçıklar oluşmaya başlamıştır.⁵⁶ Bu faaliyetin bir devamı olarak hicrî ikinci asırdan itibaren hac ve umre ibadetinin ahkam ve uygulanma biçimiyle ilgili pek çok müstakil eserin kaleme alındığı görülür.⁵⁷ Bu bağlamda İbn Ebî 'Arûbe, hac ve umreyle ilgili çeşitli rivayet ve görüşleri belirli bir düzen içerisinde sıralayarak *Kitâbü'l-Menâsik*'ini ortaya koymuştur.

Kitabın muhakkiki Âmir Hasen Sabrî, tahkikinde muhaddis Mübârek b. Kâmil el-Haffâf (öl. 543/1149) tarafından kötü bir hatla yazılı ve Şam'daki Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mecmû 41, rakam 236'da kayıtlı ortalama her sayfada 18-19 satır bulunan tek bir nüshaya dayanmıştır.⁵⁸ Eser, aslında üç cüz olarak telif edilmesine rağmen ne yazık ki ilk cüzü ile ikinci cüzden sadece on rivayetlik kısmı bize ulaşabilmiştir.⁵⁹

Muhakkik; girişte el-Haffâf'ın sahih senedini, râvilerin kısa biyografilerini ve semâ kayıtlarını verir.⁶⁰ O, kitabın müellifine aidiyetinin sıhhatini ispatlama sadedinde müstensihin kitabın ünvanı ve müellifine dair verdiği bilgiler; nâsihten müellife kadar isnadın muttasıl olması; eserdeki senedlerin İbn Ebî 'Arûbe'nin şeyhlerinden teşekkül etmesi; pek çok kişinin bu nüshayı semâda bulunması; bu kitabın semâsı için meclis akdedilmesi; bazı âlimlerin bu kitaptan alıntıda bulunması ve kitabı ona nispet etmesi gibi delilleri kullanır.⁶¹ Fakat söz konusu elyazmasının müellifine nisbetinin sahih olması onda birtakım ziyade, noksanlık ve hataların bulunmadığı şekilde anlaşılmalıdır. Müelliften sonraki râvilerin küçük çaplı da olsa eser üzerinde birtakım tashih, tadil ve ziyadeler yapması muhtemel gö-

⁵⁶ Ömer Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005), 193, 195.

⁵⁷ Menâsik türü eserlerle ilgili liste için bk. Dündar, *İbn Ebî Arûbe*, 43-44.

⁵⁸ Sabri, "Mukaddime", 43-44.

⁵⁹ Sabri, "Mukaddime", 44.

⁶⁰ Sabri, "Mukaddime", 38-43.

⁶¹ Sabri, "Mukaddime", 33; Dündar, *İbn Ebî Arûbe*, 52-53.

rülmelidir. Eserin, tek bir elyazmasının keşfedilmiş olması söz konusu tasarruflarla ilgili tespit yapmamızı zorlaştırmaktadır. Bu nedenle yapılan tespit ve değerlendirmelerin temkinli bir gerçeklik taşıyabileceğini öncelikle belirtmemiz gerekir.

Âmir Sabrî'nin numaralandırmasına göre kitabın elimizdeki mevcut nüshasının ilk cüzü 153, ikincisi ise 10 rivayet içerir.⁶² Buradan hareketle tamamı 3 cüz olan *Kitâbü'l-Menâsik*'in 450 civarında rivayet içerdiği söylenebilir. Elimizdeki kısmından anlaşıldığı kadarıyla eser; haccın kimlere farz olduğu, bülüğdan önce yapılan hac, ihrama girme vakti ve mikat mahalleri, hedy kurbanı, muhsarın durumu ve yapması gerekenler gibi hac ve umreyle ilişkili konulara dair merfû, mevkûf ve maktû rivayetler ile hacla ilgili pek çok ayet çerçevesinde tarihî bilgi, değerlendirme ve yorumlar içerir.

Tasnif Tarzı

Derlenen rivayetlerin amaca uygun bir şekilde faydalanılması kastıyla ve belirli bir sistematikte başlıklar altında sınıflandırılması şeklinde tarif edilebilecek tasnif⁶³, tedvin edilmiş rivayet malzemesini telife dönüştüren hususiyetleri kapsar. Bir eserin tasnif tarzı dediğimizde onun bölüm ve bab başlıkları; müellifinin içeriği oluşturma, seçme ve düzenleme keyfiyeti ile yorumlama tarzı ve üslubu akla gelir.

Tasnif tarzının ve muhtevanın oluşumunda eserin telif edildiği zamanın ilmî, fikhî, itikadî ve mezhebî tartışmaları ile toplumun sosyal, siyasi, ekonomik ve kültürel yapısının önemli bir etkisi bulunur. Bunların yanı sıra müellifin İslam'ı anlama ve yorumlama, rivayetleri algılama, onlara yaklaşma biçimi, eseri telifteki maksadı ve aidiyet hissettiği ilmî çevre de başat rol oynar. Aynı dönemde farklı bölgelerdeki âlimler tarafından yazılan eserlerin karşılaştırmalı incelenmesinde bu özelliğin daha açık bir şekilde ortaya çıkacağını düşünüyoruz.

Başlık Kullanımı

Hicrî ikinci asır tasnifleri arasında kitap ve bab şeklinde iki kademeli ana ve alt başlık sistemi kullanılan eserler bulunduğu gibi tek kademeli başlıklandırmayı tercih edenler de vardır. Bu bağlamda Basralı Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi*'inde herhangi bir kitap ismi kul-

⁶² Sabri, "Mukaddime".

⁶³ Bk. İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997), 19.

lanmadan bab başlıkları altında hadisleri sıraladığı görülür. Ma'mer *el-Câmi*'inde tek kelimededen oluşan "باب المجزوم" gibi kısa; "ما أصيب من" gibi ism-i mevsullü; "باب كم الشهر" gibi soru şeklinde nötr yani herhangi bir yargı ve fikhî hüküm içermeyen başlıkların yanı sıra "باب وجوب الاستئذان" gibi kaide koyan veya fikhî çıkarımın yansıtıldığı başlıklara da yer verir.⁶⁴

Nispeten daha sonra nihai hâline ulaşan *el-Muvattâ*'da ise Mâlik; üçüncü asır tasniflerine yol gösterecek ve fikir verecek oldukça sistematik, düzenli kitap isimleri ve bab başlıkları koymayı başarmıştır. Mâlik, "صلاة الاستسقاء" gibi muhtevayı yansıtan nötr başlıklar; "باب ما يجب" gibi genel hüküm içeren başlıklar; "باب فيه الدية كاملة من الجراح سوى القتل" gibi daha detaylı ve fûrû meseleleri konu edinen kazuistik olarak isimlendirilebilecek başlıklar ve "جامع الكلام" gibi muhtelif konuları ele aldığı genel/câmi' başlıklar olmak üzere dört tür başlık kullanmıştır.⁶⁵

Aynı dönemde kaleme alınan *el-Âsâr*'ında Ebû Yûsuf sadece ana başlıklar koymakla yetinir. Örneğin, tahâret konusundaki rivayetleri "باب التيمم", "باب المسح على الخفين", "باب الغسل من الجنابة", "باب الوضوء" babları altında toplamıştır.⁶⁶ Şeybânî'nin *el-Âsâr*'ında kitap ve bab şeklinde iki kademeli daha detaylı bir tasnif yöntemi izlediği görülür. O, tahâret bölümüne 20 farklı alt başlık koyarak rivayetleri serdedir.⁶⁷ Burada onun uzun süre birlikte olduğu hocası Mâlik'in *el-Muvattâ*'daki yönteminden beslendiğini söylemek mümkündür.

İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*'ini daha sonraki hadis musannefâtında olduğu gibi detaylı alt başlıklar oluşturarak tasnif etmiştir. Zira elimizdeki *Menâsik*'in kaynaklarda zikredilen sünen veya musannefinin parçası olduğunu varsaydığımızda onun iki kademeli bir başlıklar-dırma tercih ettiğini söylemek de mümkündür.

⁶⁴ Bünyamin Erul, *Hadis Tetkikleri Eleştirel Bir Yaklaşım* (Ankara: Otto Yayınları, 2016), 198-199.

⁶⁵ Kenan Oral, *Muvattâ'nın Oluşum Tarihi Nüsha Farklılıkları ve Nedenleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 246-248; Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Asbahî el-Yemenî Mâlik, *el-Muvattâ' rivâye Ebî Mus'ab ez-Zührî*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf - Mahmud Muhammed Halîl (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998), "Cum'a", 78, 95; 'Akl, 6; Câmi', 73.

⁶⁶ Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, thk. Ebû'l-Vefâ el-Afgânî (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1355/1936), 1-17; Özşenel, *Ebû Yûsuf'un Hadis Anlayışı*, 109-110.

⁶⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî, *Kitâbü'l-Âsâr*, thk. Ahmed İsâ el-Mı'sarâvî (Kahire: Dâru's-Selâm, 1427/2006), 1/77-127; Özşenel, *Ebû Yûsuf'un Hadis Anlayışı*, 109-110.

Menâsik'in isnadları dikkate alınarak sayıldığında eldeki mevcut kısmında toplam 167 rivayet vardır. Muhakkikin dizimine göre bu rivayetler 41 başlık altındadır.⁶⁸ Bütün başlıklarda “سئل عن” kalıbı bulunur. İlk başlık “سئل عن الرَّجُلِ يَكُونُ لَهُ الْخَادِمُ أَوْ الْمَسْكِينُ أُجِبْ عَلَيْهِ الْحَجُّ؟” şeklinde beşinci rivayetin başında yer almaktadır.⁶⁹ Benzer kalıplarda olmasına rağmen muhakkik, daha önce ve sonrasında başlık olarak verdiği aşağıdaki ifadelerle ise rivayet numarası vermiştir.

- سئل عن قوله: {وَعَهَدْنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ أَنْ طَهِّرَا بَيْتِيَ} [البقرة: 125] من عِبَادَةِ الْأَوْثَانِ. {لِلطَّائِفِينَ} [البقرة: 125]⁷⁰
- سئل عن قوله: {إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ الَّذِي جَعَلْنَاهُ لِلنَّاسِ سَوَاءً الْعَاكِفِ فِيهِ} [الحج: 25]⁷¹
- وسئل عن قوله تعالى: {وَاجْعَلْنَا مُسْلِمِينَ لَكَ وَمَنْ ذُرِّيَّتَا أُمَّةٌ مُسْلِمَةٌ لَكَ وَأَرْنَا مَنَاسِكَنَا وَثُبَّ عَلَيْنَا إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ} [البقرة: 128]⁷²
- سئل عن قوله عز وجل: {إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوْ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَإِنَّ اللَّهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ} [البقرة: 158].⁷³

Muhakkik; bu şekilde benzer ifadelerden bir kısmını başlık, bir kısmını ise rivayet olarak vererek tutarsız bir tavır sergilemiştir. Doğrusu, bu ifadeleri de başlık kabul ederek eserin toplam 45 başlıktan ibaret olduğunu söylemektir. Zira muhakkikin başlıklandırması doğru kabul edildiğinde “سئل عن قوله وإذ يرفع إبراهيم القواعد من البيت وإسماعيل ربنا” ayetiyle ilgili başlığın altında diğer ayetlerle ilgili soru ve açıklamaların bulunması çelişkisini izah etmek gerekir.

Aslında İbn Ebî 'Arûbe'nin mevcut kısım dikkate alındığında “bab, ebvâb” vb. herhangi bir ifadenin başlık olduğunu gösterecek bir tanımlayıcı kullanmadığı görülür. Diğer bir deyişle o, bablar şeklinde başlıklandırılmış bir eserden daha ziyade soru ve cevap tarzında başlıklandırılarak kaleme alınmış bir tasniftir. Buradan hareketle onun “*süile*” veya “*süile an*” tarzında başlayan 46 soru ve onlarla ilgili açıklama ve rivayetlerden oluştuğunu belirtmek daha doğru bir tespit olarak durmaktadır.

⁶⁸ Muhakkikin sayımına göre toplam rivayet sayısı 163'tür. Burada zikredilen 167 rakamı farklı isnad içeren rivayetlerin ayrı olarak sayılmasıyla elde edilmiştir. İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 70-73 (No. 26), 108-109 (No. 140), 111 (No. 150).

⁶⁹ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 60.

⁷⁰ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 75.

⁷¹ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 76.

⁷² İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 76.

⁷³ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 77.

⁷⁴ el-Bakara, 2/127; İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 70.

“*Süile*” ifadesinin muhatabı, yani soru sorulan şahsın kim olduğu belli değildir. Bununla birlikte hemen hemen her soru cümlesinden sonra ilk olarak *Katâde*’den yapılan rivayet veya açıklamanın zikredilmesi, muhatabın o olduğunu akla getirir. Buna ilaveten 135. rivayetin başına “سُئِلَ عَنْ قَوْلِ قَتَادَةَ فِي ذَلِكَ” şeklinde başlık koyulması da bu ihtimali güçlendirir.⁷⁵ Fakat bazı soruların altında *Katâde*’den önce açıkça veya isim zikretmeden başka hocalarının görüşüne yer vermesi,⁷⁶ bazen de öncelikle kendi görüşünü zikretmesi;⁷⁷ bu yöntemin onun tarafından bir başlık atma, konuya giriş ve dikkat çekme yöntemi olarak kullanıldığını hissettirmektedir.

Bab başlıklarının oluşturulma biçimi, müellifin rivayetlere yaklaşım tarzını yansıtır. Belirli bir fikhî hükmü içeren bab başlıkları, rivayetlerin ilk olarak ahkâm konusunda delil gibi kullanıldığını gösterirken; daha genel ve nötr başlıklar ise okuyucuya o konuyla ilgili rivayetlerin yerini göstermeyi ve onu bilgilendirmeyi amaçlar. Bu çerçevede *Menâsik*’in elimizdeki kısmı incelendiğinde başlıkların “*süile ‘an*” fiiliyle başladığı ve üç farklı tarzda oluşturulduğu görülür:

526 | db

Kazuistik/Meseleci Başlıklar: Eserdeki 29 başlık, herhangi bir fikhî hüküm belirtilmeden daha detaylı ve meseleci bir tarzda oluşturulmuştur. Diğer bir deyişle eserin yaklaşık yüzde 65’inde çeşitli detay seviyeleriyle bu tür başlıklar vardır. Örneğin, “سُئِلَ: يَحُجُّ قَبْلَ أَنْ يَحْتَلِمَ، “ وَالْأَعْرَابِيُّ، وَالْمَمْلُوكُ ” şeklindeki başlıkta bülüğa ermemiş çocuk, bedevi ve kölenin durumları değişince tekrar hac yapması gerekip gerekmediği⁷⁸ nötr bir şekilde yansıtılmıştır. Bazı bab başlıkları ise daha detaylı bir fikhî meseleye cevap arar. Safa ile Merve tepeleri arasında sa’y yapmayı unutan ve bu şekilde haccı bitiren kişinin ne yapması gerektiğini soran “سُئِلَ عَنْ رَجُلٍ نَسِيَ السَّعْيَ بَيْنَ الصَّفَا وَالْمَرْوَةِ حَتَّى يَنْفِرَ، مَاذَا عَلَيْهِ؟” başlık,⁷⁹ bu şekle güzel bir örnektir. Bedene kesmesi gerekip buna uygun bir büyükbaş hayvan bulamayan kişinin yapması gerekenin sorulduğu “سُئِلَ عَنْ رَجُلٍ، كَانَتْ عَلَيْهِ بَدَنَةٌ فَلَمْ يَجِدْ بَدَنَةً” başlığı⁸⁰ da oldukça detay ve az rastlanır tarzdaki konulardandır. Bu tip kazuistik başlıklar, o dönemin hacla ilgili fikhî tartışmalarını yansıtmaları açısından ayrı bir kıymeti hâizdir.

Ayetlerden Oluşturulan Başlıklar: Doğrudan ayet metinlerinin tamamının veya bir kısmının başına “*süile ‘an kavlihi*” ifadesi eklene-

⁷⁵ İbn Ebî ‘Arûbe, *Menâsik*, 107.

⁷⁶ İbn Ebî ‘Arûbe, *Menâsik*, 101, 102, 110.

⁷⁷ İbn Ebî ‘Arûbe, *Menâsik*, 103.

⁷⁸ İbn Ebî ‘Arûbe, *Menâsik*, 63.

⁷⁹ İbn Ebî ‘Arûbe, *Menâsik*, 78.

⁸⁰ İbn Ebî ‘Arûbe, *Menâsik*, 102.

rek oluşturulan bu başlıklar toplam 13 yerdedir. Eserin yaklaşık yüzde 30'unu oluşturan bu başlıklarda ayetin hangi açıdan ele alındığıyla ilgili bir açıklama yapılmaz. Örneğin “ {وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ } سُئِلَ عَنْ قَوْلِهِ: [البقرة: 127] ” başlığında sadece Bakara 127. ayet hakkında sorulduğundan bahsedilir.⁸¹

Genel İçerikli Başlıklar: Bu tarz başlıklarda konu kısa bir veya birkaç kelimeyle özetlenerek onun hakkında bilgi verilir. Müellifin herhangi bir normatif görüş veya tercih içermeyen bu başlıklarda amacı, hocalarının görüşlerini ve ilgili rivayetleri aktarmaktır. İbn Ebî 'Arûbe iki yerde kısa, nötr içerikli genel başlık tercih etmiştir. Telbiyeye ilgili bilgi verilen “سُئِلَ عَنِ التَّلْبِيَةِ” başlığını bu çerçevede zikredebiliriz.⁸² O, bu tür başlıkların bir kısmında hükmün ne olduğunu açıkça sorar. Umrenin vâcib olup olmadığını ele alan “سُئِلَ عَنِ الْعُمْرَةِ، أَوْاجِبَةٌ هِيَ؟” başlığı bu çerçevede zikredilebilir.⁸³

Görüldüğü üzere *Kitâbü'l-Menâsik*'in başlık kullanım sistemi, onun müstakil bir eser olduğu varsayılırsa tek kademeli olması açısından Ma'mer ve Ebû Yûsuf'un usûlüne benzemektedir. Bununla birlikte daha detaylı başlıkların yoğunlukta olması ise *el-Muvatta'* ve Şeybânî'nin *el-Âsâr*'ını hatırlatır. *Menâsik*'in musannef veya sünenin parçası olarak düşünüldüğünde ise iki kademeli bir başlık sistemini takip ettiğini söyleyebiliriz. Ayrıca eser, bütün rivayetlerin bir soru cevap mantığıyla verilmesi açısından çağdaşlarından farklı bir tarza sahiptir.

Rivayetlerin Tertibi

Rivayetlerin başlıklar altında sıralanma keyfiyeti, bablar tertib edilirken nasıl bir mantık veya değer düşüncesinin dikkate alındığı gibi birçok konuda fikir verir. Aynı dönem ve bölgenin ürünü olan Ma'mer'in *el-Câmi*'ni incelediği makalesinde Erul; onun açtığı babların altında kaynak, sıhhat veya içerik açısından bir sıralama takip etmediğini belirtir.⁸⁴ Mâlik ise *el-Muvatta'*ya dâhil ettiği rivayetleri genel itibarıyla Hz. Peygamber'in söz, fiil ve eylemlerine daha fazla önem verdiğini gösterecek şekilde merfû, mevkûf ve maktû şeklinde sıralar. Mevkûf haberlerde bile ilk dört halife ve sonra genç sahabeler olmak üzere genel itibarıyla bir sıra gözettiği dikkat çeker.⁸⁵ Şeybânî

⁸¹ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 70.

⁸² İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 69.

⁸³ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 79.

⁸⁴ Erul, *Hadis Tetkikleri*, 199.

⁸⁵ Oral, *Muvatta'ın Oluşum Tarihi*, 269; Örnek olarak oruç bölümüne bk. Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Asbahî el-Yemenî Mâlik, *el-Muvatta' li-İmâm Dâri'l-Hicre Mâlik b.*

el-Âsâr'ında merfû, mevkûf ve maktû rivayetler arasında sistematik bir sıra gözetmez.⁸⁶ Benzer şekilde Ebû Yûsuf'un da *el-Âsâr*'da merfû veya diğer rivayet türlerini önceleyen genel bir yaklaşımı görülmez.⁸⁷

İbn Ebî 'Arûbe'nin bab başlıkları altında verdiği hadisleri hangi kriterlere göre sıraladığı ise açık değildir. O, merfû-mevkûf ve maktû gibi rivayetin kaynağına dönük bir sıralama yapmaz. Zira bazı bablarda önce mevkûf sonra maktû rivayetlere yer vermiş, bir çok babın içeriğini ise sadece maktû rivayetlerden seçmiştir.⁸⁸ Örneğin telbiyeden bahsedilen başlık Katâde'nin mürsel olarak naklettiği sadece tek bir merfû rivayetten oluşur.⁸⁹ O, bazen önce mevkûf sonra maktû haberlere yer verirken⁹⁰ bazen de önce maktû sonra merfû rivayeti nakleder.⁹¹

Konunun daha anlaşılır olması için beş rivayet içeren ve önceden hac yapmış bir kimsenin tekrar hac yapmasının mı, köle azat etmesinin mi yoksa tasaddukta bulunmasının mı daha doğru olduğunun ele alındığı başlığa bakılabilir. Müellif, burada önce Katâde, ardından Hasen el-Basrî'nin görüşünü nakleder. Daha sonra sırasıyla iki merfû, bir mevkûf rivayet aktarır. Bu merfû rivayetlerden birincisi Katâde – Hasen el-Basrî; ikincisi Katâde – Saîd b. Müseyyeb; üçüncüsü ise Katâde – 'Azre b. Abdurrahmân – Saîd b. Cübeyr – İbn Abbas isnadıyla gelmektedir.⁹² İlk rivayette hocası Katâde'nin bu soruya cevap olarak ya köle azadı ya da tasaddukta bulunması şeklinde cevap verdiğini söyler. Onun konuya bu şekilde bakışının nedeninin de merfû bir hadis olduğunu beyan eden müellif, söz konusu merfû hadisi aynı yerde nakleder. Bir bakıma o, hocasının görüşünün dayanağını zikretme kabiliyetinden merfû hadisi istihdam eder. Diğer bir deyişle bir fakih gibi önce hükmü verip sonra onun delilini zikretme eğilimi gösterir.

Benzer bir durum, başkasının yerine tavaf yapılır mı konusunun ele alındığı başlıkta da göze çarpar. Orada Katâde'nin görüşünü nak-

Enes rivâye Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî el-Endelüsî, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beirut: Dârul-Garbi'l-İslâmî, 1417/1997), "Sıyâm"; Sahabe içerisindeki sıralamaya örnek olarak bk. Mâlik, "Salât", 5; "Cenâ'iz", 0, 8; "Menâsik", 7.

⁸⁶ Örnek olarak bk. Şeybânî, *el-Âsâr*, 1/311-318; Mehmet Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları Şeybânî Örneği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 194.

⁸⁷ Bk. Ebû Yûsuf, *el-Âsâr*, 152-153, 172-174.

⁸⁸ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 63-68, 78, 90.

⁸⁹ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 69-70.

⁹⁰ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 63-65.

⁹¹ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 65-66.

⁹² İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 60-62.

lettikten hemen sonra yine onun naklettiği Hz. Peygamber'in (sav) uygulamasını zikreder.⁹³ Umrenin hükmüyle ilgili konuda da benzer bir tutum söz konusudur. Müellif, bu başlık altında Hasen el-Basrî, Katâde ve Atâ b. Ebî Rebâh'ın görüşlerini naklettikten sonra merfû hadise yer verir. Devamında ise Hz. Ömer, İbn Ömer ve İbn Mes'ûd'dan üç farklı mevkûf rivayeti zikreder.⁹⁴

Hadisler sıralanırken her ne kadar Katâde rivayetlerinin önemli bir ağırlığı olduğu görülse de öncesinde onun rivayet veya görüşlerinin verilmesi gibi metodik bir uygulamaya rastlanmamıştır. Zira hedy kurbanı bulamayıp temettu' hacı yapan kimseyle ilgili bab başlığında ilk olarak hocası Matar aracılığıyla Atâ'nın ve Hasen el-Basrî'nin daha sonra da Katâde'nin görüşünü verir.⁹⁵

Tasnif tarzından hareketle İbn Ebî 'Arûbe'nin hicrî ikinci asrın son çeyreğine doğru yerleşmeye başlayan ve Mâlik'te de etkisi görülen merfû - mevkûf - maktû şeklinde bir değer sıralamasını esere yansıtmadığını ve bu noktada Ma'mer ile daha çok benzeştiğini söylemek mümkündür. Zira İbn Ebî 'Arûbe'nin bazı bablarda sadece tabî'nin fetvasıyla yetinmesi de böyle bir hiyerarşiyi zorunlu görmediğine işarettir.⁹⁶

Başlıklardaki Rivayet Sayıları

Babların ihtiva ettikleri hadis sayısı ve farklılıkların nedenleri eserin tasnifiyle ilgili önemli veriler sunar. Başlıklar incelendiğinde müellifin bazı bablarda tek bir rivayetle yetindiği, ortalama olarak ise 4 rivayet naklettiği görülür. Bununla birlikte birçok başlık altında çok daha fazla sayıda nakilde de bulunmuştur. Bab başına ortalama rivayet sayısı Ma'mer'in *el-Câmi*'nde ortalama 5.7'dir. Zira *el-Câmi*'deki 1614 rivayetin başlıklandırılması için Ma'mer, 281 bab başlığı kullanmıştır.⁹⁷ Bu sayı, Mâlik'in *el-Muvatta*'nda nüshalarına göre farklılık arz etmekle birlikte Yahyâ el-Leysî nüshası dikkate alındığında yaklaşık 4,4'tür.⁹⁸ Bu açıdan *Kitâbü'l-Menâsik* nispeten az olsa da çağındaki teliflere yakın bir görünüm arz eder.

⁹³ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 65-66.

⁹⁴ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 91-92 (78-83) Merfû hadisin sonda zikredildiği başka bir örnek için bk. 97-98.

⁹⁵ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 144-146.

⁹⁶ Bk. İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 60, 63, 65.

⁹⁷ Ebû Urve Ma'mer b. Râşid el-Basrî es-San'ânî Ma'mer, *Kitâbü'l-Câmi* (Abdurrazzâk b. Hemmâm es-San'ânî'nin *el-Musannef'i ile birlikte*), thk. Habîburrahmân el-A'zamî (Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî, 1403/1983).

⁹⁸ Oral, *Muvatta*'ın *Oluşum Tarihi*, 249.

İbn Ebî 'Arûbe, fürû-i fıkıhla ilgili ve çok tartışılmayan meselelerde az sayıda rivayet nakleder. Bu çerçevede miskin/fakir kimsenin hac sorumluluğu başlığında, Hasen el-Basrî'nin görüşünü verdiği bir rivayetle iktifa eder.⁹⁹ Telbiyeye ilgili genel başlıkta da bir mürsel rivayetle geçmiş peygamberlerin telbiyesi hakkında bilgi verilmekle yetinir.¹⁰⁰

Hakkında fikhî tartışmaların olmadığı ayetlerin tefsiri, tarihi ve bağlamına dönük bilgilerin verildiği nakiller hakkındaki bab başlıklarında da az rivayet yer alır. Örneğin, Bakara 125. ayetin konu edildiği babda "مَثَابَةٌ لِّلنَّاسِ" ifadesinin açıklanmasıyla ilgili Katâde'nin değerlendirmesi nakledilir.¹⁰¹ Hac 27. ayette ise Hz. İbrahim'in (as) hacı durmasıyla ilgili Katâde – İkrime isnadıyla verilen tarihî bir bilgiyle yetinilir.¹⁰²

Hz. İbrahim'in, oğlu Hz. İsmâil ile Kâbe'yi inşasından bahseden Bakara 127. ayetle ilgili başlık altında merfû, mevkûf ve maktû toplam 11 rivayet vardır.¹⁰³ Yer verilen rivayetler incelendiğinde büyük çoğunluğunun başka ayetlerle veya konularla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Burada ele alınan rivayetlerin dördünün hemen başında başka ayetlerle ilgili başlıklar atıldığı halde muhakkikin farklı değerlendirmesinden olsa gerek daha üstteki babın altına yerleştirilmiştir. Bu nedenle rivayet sayısı kabarık gözükmektedir.

Eserin yazıldığı dönemde çokça tartışılan önemli konularda ise rivayet sayısı, diğerlerine oranla daha fazladır. Bu bağlamda ilk dikkat çeken hac ve umreyle ilgili 21 rivayeti muhtevî "سُئِلَ عَنْ قَوْلِهِ وَأَتَمُّوا" başlığıdır. Bu başlık altında ağırlıklı olarak Hz. Peygamber'in (sav) temettu' hacı yapması, sahabenin buna dair uygulamaları, sonraki âlimlerin görüşleri ve umreyle ilgili nakiller yer alır. Benzer şekilde Ramazan'da ihrama girip Şevval'de umreyi gerçekleştirmeye ilgili başlık da telbiyenin zamanı ve yeriyle ilgili 14 rivayet içerir.¹⁰⁴

Metnin Muhtevası

Rivayetlerin muhtevası incelendiğinde, *Kitâbü'l-Menâsik*'in temelde hac ve umreyle ilgili ayetlerin tefsiri ile fikhî konulara dair rivayetler ve fetvalardan teşekkül ettiği görülür.

⁹⁹ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 60; Benzer örnekler için bk. 63, 65, 78.

¹⁰⁰ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 69-70.

¹⁰¹ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 67-68.

¹⁰² İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 68.

¹⁰³ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 70-78.

¹⁰⁴ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 86-90.

Tefsir kapsamında değerlendirilen nakiller, sebab-i nüzûla dair olaylar,¹⁰⁵ İsrâiliyyat kaynaklı¹⁰⁶ veya diğer tarihî bilgilerin anlatımı¹⁰⁷, kıraat farklılıklarıyla ilgili rivayetler¹⁰⁸, ayetlerdeki kelime ve ifadelerin anlaşılmasıyla ilgili açıklama ve yorumlar¹⁰⁹ ile ayetlere dair fikhî içerikten¹¹⁰ ibarettir. Kâbe'nin inşası ve Mekke tarihine dair rivayetlerde olduğu gibi tarihî bilgilerde “نُكِرَ” kalıbının kullanımı dikkat çeker.¹¹¹

Fikhî içerik, eserin iki ana unsurundan biridir. Müellif, hac ve umreyle ilgili genel konuların yanı sıra o dönemde tartışılan fikhî meselelerle ilgili Basra ekolünün önemli temsilcilerinden ve aynı ders halkasına mensup başta hocası Katâde ve Hasen el-Basrî olmak üzere birçok tâbiîn âliminin görüşlerini, sahabenin konuyla ilgili rivayetleri ile değerlendirmelerini ve Hz. Peygamber'in (sav) hadislerini nakletmiştir.¹¹² Bazı başlıkların altında sadece Katâde ve Hasen el-Basrî'nin fetvalarının nakliyle yetinilmiştir. Örnek vermek gerekirse o; hizmetçisi olan kişinin veya miskin hac yapmasının gerekip gerekmediğinin sorulduğu başlık altında sadece Hasen el-Basrî'nin,¹¹³ ailesiyle hac yapan çocuğun ihram giymesine ilgili başlıkta ise sadece Katâde'nin görüşüne yer verir.¹¹⁴ Yine sa'y yapmayı unutan kişi, sa'ye Merve'den başlama ve Safâ ile Merve arasında bir binek üzerinde gitmeyle ilgili üç farklı fûrû meseleyle ilgili başlıklarda sadece Katâde'nin kısaca aktarılan fetvaları vardır.¹¹⁵

Kitâbü'l-Menâsik metninin bir yerinde tereddüt ifadesi tespit edilmiştir. Bu şüphe ifadesi Hz. Ömer'den Kâbe'nin saygınlığı ve hürmetinin ihlal edilmemesiyle ilgili rivayette yer alır. Hadisteki “إِنَّ صَلَاةَ”¹¹⁶ cümlesinde şüpheye düşen kişinin kitabın râvisi Ebû Muhammed şeklinde künyelenen Abdü'lâlâ b. Abdü'lâlâ olması kuvvetle muhtemeldir. Metinde İbn Ebî 'Arûbe'den kaynaklı bir şüphe ifadesinin bulunmaması, onun titiz bir şekilde ve yazılı malzemeden hareketle telif ettiği şeklinde yorumlanabilir.

¹⁰⁵ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 95, 96.

¹⁰⁶ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 68.

¹⁰⁷ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 68, 70, 71, 72.

¹⁰⁸ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 78.

¹⁰⁹ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 67, 68, 96, 108.

¹¹⁰ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 67, 79-86.

¹¹¹ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 70-71.

¹¹² İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 78, 79.

¹¹³ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 60.

¹¹⁴ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 63 Ayrıca bk. s. 65.

¹¹⁵ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 78 (No. 35, 36, 37).

¹¹⁶ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 74/28.

Metne Yaklaşım Tarzı

Eserin içeriğinin tespiti ve oluşturulma biçimi, müellifin ona yaklaşım tarzıyla yakından ilişkilidir. Hadis metinlerine genel itibarıyla iki farklı şekilde yaklaşıldığı görülür. Bunlardan ilki metne bir muhaddis gibi yaklaşmak, rivayetleri derlemek ve uygun gördüğü rivayetlere belirli başlıklar altında yer vermek şeklinde tezahür eder. Ma'mer'in *el-Câmi'*inde takındığı tarz ağırlıklı olarak bir muhaddis tavrıdır. Zira o; eserinin genelinde bir muhaddis gibi sadece rivayetleri nakletmekle yetinmiş, fikhî değerlendirmelere nadiren yer vermiştir.¹¹⁷ Yine onun çelişkili görüşleri içeren rivayetleri zikrettiği yerler de fazla değildir.¹¹⁸ O, ahkam hadislerinden ziyade inanç, ahlak, sosyal ve ticari hayatla ilgili rivayetlere ağırlık vererek amacının fıkha taalluk etmeyen rivayetleri tasnif etmek olduğunu göstermiştir.¹¹⁹ Ebû Yûsuf da *el-Âsâr'*ında hocalarından tahammül ettiği rivayetleri nakille yetinmiş ve fikhî açıklama, değerlendirme ve tercihler yapmayarak bir muhaddis tavrı izlemiştir.¹²⁰

532 | db

Hicrî ikinci asırda yaygın olan diğer bir tarz ise metne fakih gibi yaklaşmaktır. Bu şekilde telif edilen eserlerde müellifin birbiriyle ihtilafı rivayetleri bir araya getirdiği, aralarında tercihlerde bulunduğu, bunlar üzerine kısa veya uzun yorum ve değerlendirmelerde bulunarak bakış açısını yansıtmayı amaçladığı görülür. Şeybânî *el-Âsâr'*ında ve Mâlik *el-Muvatta'*ında bir fakih gibi davranarak farklı rivayetleri zikretmiş, konuyla ilgili değerlendirmelerini ve tercihlerini esere dercetmişlerdir.¹²¹

İbn Ebî 'Arûbe de son iki müellif gibi eserini kaleme alırken bir muhaddisten daha çok bir fakih gibi davranır.¹²² Onun sadece rivayetleri aktarmakla yetinmemesi ve kendi bakış açısını esere yansıtması, bu tavrı açıkça gösterir. Zira o, hac yapmak isteyip umre için telbiye getiren kişiyle ilgili başlık altında kendi görüşü olarak "*Hac için ihramlıyken telbiye getirmesi ve kurbanını kesmesi hoşuma gi-*

¹¹⁷ Erul, *Hadis Tetkikleri*, 188, 192.

¹¹⁸ Erul, *Hadis Tetkikleri*, 199.

¹¹⁹ Erul, *Hadis Tetkikleri*, 200-201.

¹²⁰ Örnek olarak bk. Ebû Yûsuf, *el-Âsâr*, 75-76, 142-147; Özşenel, *Ebû Yûsuf'un Hadis Anlayışı*, 12.

¹²¹ Örnek olarak bk. Mâlik, "Menâsik", 14 (No. 961, 962); "Salât", 83 (No.370); Şeybânî, *el-Âsâr*, 1/311-318; Özşenel, *Ebû Yûsuf'un Hadis Anlayışı*, 12; Özşenel, *Hadis-Rey Tartışmaları*, 190, 193; Oral, *Muvatta'ın Oluşum Tarihi*, 223-226, 345-346; Mâlik, "Salât", 30 (No. 350).

¹²² Bk. Salih Şengezer, *Hadisleri Tedvin ve Tasnif Düşüncesinin Tarihsel Seyri* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 48.

der." sözlerini sarf eder.¹²³ Temettu' haccı yapıp hedy kurbanı bulamayan ve Zilhicce'nin ilk on gününde oruç da tutamayan kişiyle ilgili açtığı başlıkta İbn Ömer'den "*Teşrik günlerinde oruç tutar.*" görüşünü naklettikten sonra "وَلَا يُعْجَبُ ذَلِكَ سَعِيدًا" cümlesiyle bu fikre katılmadığını beyan eder.¹²⁴

Metne bir fakih gibi yaklaşıldığının diğer bir göstergesi, aynı konu çerçevesinde ortaya çıkan farklı âlimlerin görüşlerinin aktarılmasıdır.¹²⁵ Müellif, "*İhtilafı dinlemeyeni âlim sayma.*"¹²⁶ sözüyle rivayetlerdeki ihtilafları bilmeyi ilim adamı olmanın bir şartı olarak saydığını gösterir. Bu bakış açısının bir örneği, umre yapmanın farziyeti meselesinin ele alındığı başlıkta ortaya çıkar. Bu başlık Katâde ve Atâ b. Ebî Rabah'tan hac ve umrenin farz olduğuyla ilgili görüşleri zikrederek başlar. Aynı minvalde bir merfû hadis ile Hz. Ömer ve İbn Ömer'den iki mevkûf haber ile devam eder. Ardından İbn Mes'ûd'un haccın farz, umrenin ise nafil/tatavvu olduğu şeklindeki görüşü zikredilir.¹²⁷

Hac görevini yapmamış birinin, bir başkası adına hac yapması konusuyla ilgili de o, önce İbn Abbas'ın, sonra da Hasen el-Basrî'nin görüşünü zikreder.¹²⁸ Ölen kişinin hac vasiyeti hakkındaki başlık altında önce İbn Şihâb ve hocası Katâde'nin bu masrafların mirasın tamamından karşılanması şeklindeki görüşünü aktarır.¹²⁹ Bir sonraki rivayette ise İbrahim en-Nehâî'den bu masrafların mirasın üçte birinden karşılanacağı yönündeki reyini nakleder.¹³⁰ Böylece o, fikhî bir meselede herhangi bir mevkûf veya merfû hadise yer vermeksizin Basra, Medîne ve Kûfe ekolünün önemli temsilcilerinin görüşlerini ve farklı bakış açılarını yansıtır.

Başındaki bir rahatsızlık veya hastalıktan dolayı tıraş olan ihramlı kişinin ödemesi gereken kurban ve oruç fidyesinin nerede yerine getirileceğiyle ilgili başlık altında da benzer bir durum söz konusudur. Müellif burada Katâde'nin koyun ve keçi cinsinden kurbanın (dem) Mekke'de kesilmesi gerektiği, orucun ise istenilen yerde tutulabileceği şeklindeki görüşünü aktardıktan sonra Nehâî'nin de aynı düşüncede olduğunu bir sonraki rivayette "مِثْلُ ذَلِكَ" ifadesiyle belir-

¹²³ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 103.

¹²⁴ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 111.

¹²⁵ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 80.

¹²⁶ İbn 'Adî, *el-Kâmil*, 3/1232; Zehebi, *Siyer*, 6/413.

¹²⁷ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 91-92.

¹²⁸ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 64-65.

¹²⁹ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 66.

¹³⁰ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 67.

tir.¹³¹ Benzer bir durumda o, Katâde'nin görüşünü verdikten sonra Atâ b. Ebî Rebâh'ın da aynı görüşte olduğunu "مِثْلُ ذَلِكَ" sözleriyle ortaya koyar.¹³² Bir ayda iki kez umre yapıp yapılamayacağı konusunda ise Atâ b. Ebî Rebâh, Katâde ve İbn Abbas'ın mevlası İkrime ve Hasen el-Basrî'nin arasındaki ihtilafları zikreder.¹³³

İbn Ebî 'Arûbe bazı başlıklar altında aynı kişinin farklı görüşlerini de ihtilafları zikretme kabilinden ele alır. Örneğin temettu' haccı ve muharrem umresi arasındaki tercihe dair hocası Hasen el-Basrî'den üç farklı rivayet nakleder. Hasen el-Basrî, iki nakilde temettu'yu Muharrem'deki umreye tercihini belirtirken, bir rivayette aksi görüşünü beyan etmektedir.¹³⁴ Benzer bir durum oruç tutarken kurban kesme imkânına kavuşan kişinin oruca mı devam etmesi yoksa kurbanı mı kesmesi gerektiği konusunda yaşanır. Bu başlık altında müellif, herhangi bir görüş veya tercih belirtmeden üç farklı rivayet aktarır. Katâde'den gelen ilk rivayete göre Hasen el-Basrî oruca devam edilmesi görüşündedir. İkinci rivayette, Nehaî'nin kurbanın kesilmesi yönündeki reyî aktarılır. Üçüncü rivayet, Matar el-Verrâk aracılığıyla Hasen el-Basrî'nin kurban kesilmesi gerektiği görüşünü muhtevîdir.¹³⁵

534 | db

Fıkhî hüküm ve görüşlerin önce zikredilip sonra senedine ve delillerine dikkat çekilmesi de fıkıh merkezli bir nakil anlayışının takip edildiğini gösterir.¹³⁶ Hac vazifesini henüz yapmamış bir kişinin başkası adına hac yapmasıyla ilgili İbn Ebî 'Arûbe "*Hasen el-Basrî bu hususta bir beis görmüyordu. Bunu, ondan Katâde nakletti.*"¹³⁷ rivayetini aktarır. Görüldüğü üzere önce Hasen el-Basrî'nin görüşünü nakledip daha sonra bu görüşün kendisine Katâde aracılığıyla ulaştığını belirtmektedir. Yine "عامة نفر" diyerek meşhur fakihlerin temettu' hakkındaki görüşlerini topluca naklettikten sonra onların kim olduğunu açıklaması da bu nakil tarzının yansıması olarak değerlendirilebilir.¹³⁸

İbn Ebî 'Arûbe; haccını yapmış birinin tekrar hac yapmasının mı, köle azat etmesinin mi yoksa tasaddukta bulunmasının mı daha faziletli olduğunun ele alındığı başlık altındaki rivayette ise bir fakih gibi

¹³¹ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 96 (No. 93, 94).

¹³² İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 99 (No. 103, 104).

¹³³ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 90-91.

¹³⁴ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 79-80.

¹³⁵ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 112 (No. 151-153).

¹³⁶ Bk. İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 75-77.

¹³⁷ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 65.

¹³⁸ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 81.

görüşünün gerekçesine ve dayanaklarına değinir. Burada, Katâde'nin mevzubahis kişinin hac yapmaması görüşünde olmasının Hasen el-Basrî'nin naklettiği merfû bir hadisten kaynaklandığını ifade eder. Rivayetin ardından Hasen el-Basrî'nin görüşüne, devamında da onun naklettiği merfû hadise yer verir.¹³⁹

Sonuç

Hicrî ikinci asrın ilim merkezleri arasında yer alan Basra'nın ön-de gelen muhaddis ve fakihlerinden İbn Ebî 'Arûbe, tedlîs, kaderî görüşlere sahip olma ve ömrünün son on bir yılında maruz kaldığı ihtilâttan dolayı tenkit edilmiştir.

Basra'daki ilk musannif İbn Ebî 'Arûbe'nin *Kitâbü'l-Menâsik*'i tedvinden tasnife geçiş döneminde telif edilmesi yönüyle ayrı bir önem taşır. Eser, Basralı muhaddis Abdüla'lâ b. Abdüla'lâ tarafından İbn Ebî 'Arûbe'nin ihtilâtından önce nakledilmiştir. Eldeki veriler incelendiğinde eserin tek bir konuyu ele alan bir cüz olarak tasnif edilmiş olabileceği gibi İbn Ebî 'Arûbe'ye nispet edilen sünen veya musannefin bir parçası olması da muhtemeldir. Müellifin rivayetleri ve fikhî görüşleri konu bazında toplamak suretiyle süreç içerisinde bir araya getirerek daha kapsamlı bir tasnifte bulunduğunu söylemek de ilk dönem hadis edebiyatının oluşum süreçleriyle uyumludur.

db | 535

Hac ve umreyle ilgili çeşitli hocaları aracılığıyla derlediği bilgilerin fikhî bir mantaliteyle sıralandığı ve yaklaşık 450 rivayet içerdiği tahmin edilen *Kitâbü'l-Menâsik*'in elimizde mevcut kısmında sadece 167 rivayet vardır. Eserin sorulardan oluşturulan başlıklarının genelde kazuistik ve oldukça detaylı bir sınıflandırmaya sahip olduğunu söylemek mümkündür. Kaynaklarda İbn Ebî 'Arûbe'ye atfedilen sünen veya musannefin parçası olma ihtimali değerlendirildiğinde *Kitâbü'l-Menâsik*'in *el-Muvatta'* ve Şeybânî'nin *el-Âsâr*'ında olduğu gibi iki kademeli ve kapsamlı bir başlıklandırma sistemi benimsediği söylenebilir.

İbn Ebî 'Arûbe, başlıklar altındaki rivayetleri sıralarken tıpkı çağdaşı Ma'mer gibi merfû, mevkûf ve maktû şeklinde bir sıralama gözetmez. Babdaki hadisler sıralanırken her ne kadar Katâde rivayetlerinin önemli bir ağırlığı görülse de önce onun rivayet veya görüşlerinin verilmesi gibi metodik bir uygulamaya da rastlanmaz. Başlıklardaki rivayet sayıları açısından bakıldığında bazı bablarda tek bir rivayetle yetinildiği, ortalama olarak ise 4 rivayet nakledildiği görü-

¹³⁹ İbn Ebî 'Arûbe, *Menâsik*, 60-61.

lür. Eserin yazıldığı dönemde çokça tartışılan önemli konularda ise rivayet sayısının önemli oranda arttığı izlenmiştir.

Kitâbü'l-Menâsik, temelde hac ve umreyle ilgili ayetlerin tefsiri ile fikhî konulara ve fetvalara dair rivayetlerden teşekkül etmiştir. Tefsir rivayetleri, sebep-i nüzûl, İsrâiliyyat, tarihî veriler, kıraat farklılıkları, kelime ve ifade açıklamalarına dair bilgiler içerir. Fikhî içerik ise hac ve umreyle ilgili genel konuların yanı sıra o dönemde tartışılan fikhî meselelerdeki Hz. Peygamber, sahabe ve tâbiîn rivayetlerinden oluşur.

İbn Ebî 'Arûbe'nin eseri telif ederken rivayetlere bir muhaddisten ziyade fakih gibi yaklaştığı görülmüştür. Zira o, *Kitâbü'l-Menâsik'te* sadece rivayetleri aktarmakla yetinmemiş; bilakis kendi bakış açısını da esere yansıtmıştır. Ayrıca aynı konu çerçevesinde ortaya çıkan farklı yaklaşımların aktarıldığı, hatta bazen aynı kişinin bile farklı görüşlerinin ihtilaf kabilinden zikredildiği görülmektedir. Onun eserinde kendi kanaatinin gerekçe ve dayanaklarına değinmesi ile fikhî hüküm ve görüşleri önce zikredilip senedine ve delillerine sonra dikkat çekmesi de fikhî merkezli bir nakil anlayışını takip ettiğini gösteren diğer hususlardandır.

Şu kadar var ki hadis edebiyatının oluşum safhalarının doğru ve bütüncül bir resminin çekilebilmesi için İbn Ebî 'Arûbe'nin *Menâsik*'inin günümüze ulaşan kısmı üzerinden dönemin belli başlı eserleriyle karşılaştırılarak ulaşılan bu tarz analizlerin yatay ve dikey tarzda daha da genişletilerek yapılmasına ihtiyaç bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Alâî, Salâhuddîn Ebû Saîd Halîl b. Keykeldî el-. *Kitâbü'l-Muhtelîtin*. thk. Rıf'at Fevzî Abdülmuttalib - Ali Abdülbâsıt Mezîd. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1417.
- A'zamî, Muhammed Mustafâ el-. "Mukaddimetü Muvatta'i'l-İmâm Mâlik". *Muvatta'ü'l-İmâm Mâlik*. mlf. Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî. 1/5-463. Abudabi: Müessesese Zâyed b. Sultân, 1425/2004.
- Berkânî, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî. *Suâlâtü'l-Berkânî li'd-Dârekutnî rivâyetü'l-Kercî 'anh*. thk. Abdurrahim Muhammed Ahmed el-Kaşkarî. Lahor: Kütüphâne-i Cemîlî, 1404.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-. *Kitâbü't-Târîhi'l-kebir*. thk. Muhammed Abdulmuîd Hân. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407.
- Çakan, İsmail Lütfî. *Hadîs Edebiyatı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 4. Basım, 1997.
- Çelik, Ali. *İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlmî*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Dündar, Şule. *Saîd b. Ebî Arûbe ve "Kitâbu'l-Menâsik" Adlı Eserindeki Rivayetlerin Değerlendirilmesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen li'l-İmâm Ebî Dâvûd*. thk. Âdil b. Muhammed - 'İmâdüddîn b. Abbâs. 8 Cilt. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1436.

- Ebü Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî. *Kitâbü'l-Âsâr*. thk. Ebü'l-Vefâ el-Afgânî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1355/1936.
- Ebü Zûr'a, Abdurrahmân b. 'Amr b. Abdillâh ed-Dımaşkî. *Târîhu Ebî Zûr'a ed-Dımeşkî*. thk. Halil Mansûr. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417.
- Erul, Bünyamin. *Hadis Tetkikleri Eleştirel Bir Yaklaşım*. Ankara: Otto Yayınları, 2016.
- Hatîb, Ebü Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî. *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvi ve âdâbi's-sâmi'*. nşr. Mahmûd Tahrân. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, ts.
- Hatîb, Ebü Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî. *Târîhu Bağdâd târihu medîneti's-selâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 23 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2001.
- Itr, Nüreddin. *Menhecü'n-nakd fi ulûmi'l-hadis*. Şam: Dâru'l-Fıkr, 1399/1979.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *Târîhu medîneti Dımaşk*. thk. Amr b. Garâme el-Amravî. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1415/1995.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebü Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-İlel*. thk. Sa'd b. Abdillâh el-Humeyd - Hâlid b. Abdurrahmân el-Cüreyşî. 7 Cilt. Metâbi'u'l-Humeyzî, 1427/2006.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebü Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1372/1953.
- İbn Ebî 'Arûbe, Ebü'n-Nadr Saîd b. Ebî 'Arûbe Mîhrân el-'Adevî. *Kitâbü'l-Menâsik*. thk. 'Âmir Hasan Sabri. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmîyye, 1421/2000.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Ta'rîfîu ehli't-takdîs bi-merâtibi'l-mevsûfîne bi't-tedlîs*. thk. Âsım b. Abdullâh el-Karyûtî. Zerkâ: Mektebetü'l-Menâr, 1403/1983.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî vd. - Muhıbbüddin el-Hatîb. 13 Cilt. Kahire: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1407/1986.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. 15 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1327/1909.
- İbn Hanbel, Ebü Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Kitâbü'l-İlel ve ma'rîfeti'r-ricâl*. thk. Vasiyyullâh b. Muhammed Abbâs. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Hânî, 2. Basım, 1422/2001.
- İbn Hanbel, Ebü Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Min Kelâmi'l-İmâm Ebî Abdillâh Ahmed b. Hanbel fi 'ileli'l-hadis ve ma'rîfeti'r-ricâl*. thk. Subhi el-Bedrî es-Sâmerâî. 1 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1409.
- İbn Hanbel, Ebü Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnaût - Âdil Mürşid. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416-1995.
- İbn Hibbân, Ebü Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Kitâbü's-Sikât*. thk. Muhammed Abdülmüid Hân. 10 Cilt. Haydarâbâd: Dâirettü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1393/1973.
- İbn Kuteybe, Ebü Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî. *el-Ma'ârif*. thk. Servet Ukkâşe. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 4. Basım, ts.
- İbn Sa'd, Ebü Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Hâşimî el-Bağdâdî. *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*. thk. Alî Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1421.
- İbn 'Adî, Ebü Ahmed Abdullâh b. 'Adî b. Abdillâh el-Cürcânî. *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl*. thk. Heyet. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1984/1404.
- İbnü'l-Medîni, Ebü'l-Hasen 'Alî b. Abdillâh b. Ca'fer b. Necih es-Sa'dî. *el-İlel*. thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Basım, 1400.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk en-Nedîm. *el-Fihrist*. thk. Rıza Teceddüd. Tahran, 1391-1971.
- Kur'an-ı Kerim, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5. Basım, 2018
- Mâlik, Ebü Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Asbahî el-Yemenî. *el-Muvatta' li-İmâm Dâri'l-Hicre Mâlik b. Enes rivâye Yahyâ b. Yahyâ el-Leysi el-Endelüsî*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1417/1997.
- Mâlik, Ebü Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Asbahî el-Yemenî. *el-Muvatta' rivâye Ebî Mus'ab ez-Zührî*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf - Mahmud Muhammed Halil. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1418/1998.

- Ma'mer, Ebü Urve Ma'mer b. Râşid el-Basrî es-San'ânî. *Kitâbü'l-Câmi` (Abdurrazzâk b. Hem-mâm es-San'ânî'nin el-Musannef'i ile birlikte)*. thk. Habîburrahmân el-A'zamî. 11 Cilt. Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî, 2. Basım, 1403/1983.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Abdîrrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1403/1983.
- Oral, Kenan. *Muvatta'ın Oluşum Tarihi Nüsha Farklılıkları ve Nedenleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Özpinar, Ömer. *Hadis Edebiyatının Oluşumu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005.
- Özşenel, Mehmet. *Ebü Yûsuf'un Hadis Anlayışı*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2. Basım, 2011.
- Özşenel, Mehmet. *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları Şeybânî Örneği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Sabri, Âmir Hasan. "Mukaddime". *Kitâbü'l-Menâsik*. ed. Ebü'n-Nadr Saîd b. Ebî Arûbe Mihrân el-Adevî İbn Ebî 'Arûbe. mlf. Ebü'n-Nadr Saîd b. Ebî 'Arûbe Mihrân el-'Adevî. 5-52. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1421/2000.
- Sâlihî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Abdilhâdî ed-Dımeşkî. *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*. thk. Ekrem el-Bûşî - İbrahim ez-Zîbeyk. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1417/1996.
- Sönmez, Mehmet Ali. "İbn Ebü Arûbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/421-422. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Şengezer, Salih. *Hadisleri Tedvin ve Tasnif Düşüncesinin Tarihsel Seyri*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Şeybânî, Ebü Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad. *Kitâbü'l-Âsâr*. thk. Ahmed İsâ el-Mî'sarâvî. 2 Cilt. Kahire: Dâru's-Selâm, 1. Basım, 1427/2006.
- Zehebî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez. *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1382/1963.
- Zehebî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 11. Basım, 1417/1996.
- Zehebî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003.

Ibn Ebî Arûbe's Kitâb al-Menâsik in terms of Classification and Text

Kenan ORAL*

Extended Abstract

In Basra, one of the important scientific centers of the Islamic world, muhaddiths who participated in the classification activities simultaneously with other regions has grown up. Ibn Ebî 'Arûbe is considered among the leading muhaddith and jurists of Basra. However, he was criticized for ikhtilâf, his tadlis/concealing, being the followers of Qadariyya in the last eleven years of his life.

Different opinions and assessments were made about ikhtilâf/, to have problems in the mind and memory functions towards the end of life, the most severe point of criticism about him. From the data obtained from hadith and historical sources, it has been understood that Ibn Ebî 'Arûbe was exposed to mental weakness in the year 145/762 that would affect the reliability of his narrations. If we look at the issue of ikhtilâf within the framework of "*Kitâbü'l-Menâsik*", the main person is Abdûla'lâ b. Abdûla'lâ (d. 189/804), a Basraian muhaddith who transferred the work to us. He made it clear that he had narrated the book before his ikhtilâf, saying, "I got what I needed from Ibn Ebî 'Arûbe before Tâun/plague."

Although Ibn Ebî Arûbe received by transmitting hadiths from people whom he had not heard, he did not use the term of riwâyah that indicate "semâ" in these narrations. For this reason, the narrations he transmitted by doing tadlis did not expose Ibn Ebî 'Arûbe to severe criticism.

As for the critique of fatalism, Ibn Ebî 'Arûbe has no intention of defending and disseminating his views on fatalism. There is no data that this idea influences the narration of hadith.

Ibn Ebî Arûbe (d. 156/773), according to Abdurrahman b. Yusuf (d. 238/853) was the first scholar to classify Basra. Zahabî (d. 748/1348) describes him more generally as the first person to organize the Sunnah of the Prophet.

Kitab al-Menâsik has particular importance in that he compiled it during the transition period from collection/tadwin to classification/tasnif. It is also possible that *Kitab al-Menâsik* is part of a book called Sunan or musannaf, or cuz/fascicle, which deals with a single topic. It is also compatible with the formation processes of the first period hadith literature to say that Ibn Ebî 'Arûbe collected narrations and fiqh opinions based on subject and then brought these fascicles/cuz together to compose a more comprehensive work.

There are only 163 narrations in the current part of *Kitab al-Menâsik*, which is estimated to contain about 450 narrations. The information compiled from various sources about hajj and umrah is arranged within a certain logic.

* Ph.D., Presidency of Religious Affairs, High Board of Religious Affairs, Ankara, Turkey, kenanoral55@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1899-0930>.

When *Kitab al-Menāsik* is examined, it is seen that the headings begin with the verb "*suile 'an*" and are formed in three different ways. In *Kitab al-Menāsik*, 29 titles were included in more detailed and casuistics specifying any jurisprudence. This type of casuistic titles have a unique value in reflecting the jurisprudence discussions about hajj. There are 13 titles created by adding the phrase "*suile 'an kavlihi*" directly to the beginning of all or some of the verses. Ibn Ebî Arûbe preferred a short, neutral general title in two places. Considering the possibility of it being a part of the sunan or musannef attributed to Ibn Ebî 'Arûbe in the sources, it can be said that *Kitab al-Menāsik* adopted a two-stage titling system as in al-Muwatta' and Şeybânî's al-Âsâr. However, it has a unique style that distinguishes it from other contemporaries in giving all the narrations with a question-answer form.

Ibn Ebî 'Arûbe does not follow the order of merfû, mawkûf and maktû, just like his contemporary Ma'mar. It is seen that Qatada narrations are given first in many places, but there is no systematic practice such as providing his narration or views first. It is seen that the author considers a single narration sufficient for some titles, and transmits four narrations on average. It was observed that the number of narrations increased significantly on controversial topics.

Kitab al-Menāly consists of interpretations of the verses related to hajj and umrah and narrations and opinions on fiqh issues. This study determined that Ibn Ebî 'Arûbe approached the narrations like a jurist rather than a muhaddith. Because he was not content with just conveying the narrations, on the contrary, he reflected his point of view on the work. He mentioned the opinions of different scholars that emerged on the same subject.

